

UYGUR ATASÖZLERİNİN SENTAKSİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN*

ÖZ: Uygur atasözlerinin cümle bilgisi yönünden incelendiği bu çalışmada değişik kaynaklardan seçilen 162 Uygur atasözü ele alınmıştır. Cümle yapıları itibarıyla atasözleri, 1. Basit, 2. Birleşik, a. sıralı, b. şartlı, c. iç içe, ç. *Ki* bağlaçlı bağlı ve d. girişik cümle, 3. Karmaşık cümle yapısındaki atasözleri olarak tasnif edilmek suretiyle incelenmiştir. Basit cümle yapısındaki atasözleri (1-25)¹, yüklemelerinin türüne göre fiil cümleleri, isim cümleleri vb. olmak üzere gözden geçirilmiştir. Sıralı cümle yapısındaki atasözleri (26-50) ise, bağlaçlı ve bağlaçsız sıralı cümleler olarak ikiye ayrılarak incelenmiştir. Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözleri (11- 79) de, zarf tümleci, özne, nesne, yer tamlayıcısı vb. işlevli olanlar biçiminde ele alındı. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri (80-93) ise, iç cümlecüğün işlevi esas alınarak ele alınmıştır. *Ki* bağlaçlı bağlı birleşik cümle (94) yapısındaki tek atasözü ise temel cümlecikteki işlevine göre değerlendirilmiştir. Girişik cümle yapısındaki atasözleri (95-144) de, A. isim-fiil, B. sıfat-fiil, C. zarf-fiilli girişik birleşik cümle yapısına sahip atasözleri olarak incelenerek, bu fiil gruplarının katıldığı birleşik cümlelerdeki işlevlerine de işaret edilmiştir. İçerdiği temel cümlelerden en az birisi girişik cümle, şartlı birleşik cümle ya da iç içe birleşik cümle yapısındaki iki ya da daha fazla bağımsız cümleden veya şartlı birleşik cümleden meydana gelen cümleler ise, karmaşık cümle yapısındaki (145-162) atasözleri olarak incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Uygurca, atasözü, Uygurca cümle bilgisi, cümle yapısı, sentaks

* Niğde Üni. Eğitim Fak. Türkçe Eğitimi ABD, mevlutgultekin@yahoo.com

¹ Yay araç içindeki sayılar örnek olarak incelenen atasözü numaralarını göstermektedir.

A Research On The Syntax Of Uighur Proverbs

ABSTRACT: We explored 162 Uyghur proverbs regarding sentence structure in this article. The proverbs which were studied have been classified according to their sentence structure as :1. simple, 2. complex: a. coordinated, b. conditional, c. proverbs presenting complex sentence structures with a direct quote, d. sentences built by *ki* and, e. proverbs presenting a subordinated sentence structure having infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundial forms, and 3. proverbs having a mixed sentence structure. Simple sentences (1-25) have been classified according to their predicate as verbal sentences and nominal sentences etc. Compound sentences (26-50) have been divided in 1: compound sentences introduced by coordinating conjunktions, 2. compound sentences without any conjunktions. Conditional clauses (51-80) have been examined according to their functions as adverbials, subject clauses, concessive clauses etc. Direct quotes (59-62) embedded in main sentences have been studied regarding their functions. Sentences built by *ki* have been classified according to their function in the main clause. We have studied the subordinated clauses constructed by infinitive verb forms such as infinitives, participials or gerundials (95-144) and tried to determine their functions in the main clauses they take part in. Sentences comprising two or more independent clauses, at least one of which has one conditional clause, a clause formed by infinitive verb forms mentioned above or direct quotes have been defined as mixed sentences (145-162).

Key Words: Uighur, proverb, syntax of the Uighur, sentence structure, syntax

GİRİŞ

Eski Uygur Türklerinin halefleri ve Çağatay edebiyatının mirasçılarından biri olan Uygur Türkleri, zengin bir sözlü ve yazılı edebiyat geleneğine, bunun içerisinde de zengin bir atasözleri hazinesine sahiptir. Türk dilinin sınıflandırılmasında genel olarak Güneydoğu (Karluk, Uygur, Doğu) grubu Türk dilleri içinde gösterilen (krş. Johanson 1998:87) Uygur Türkçesi, Doğu Türkistan Uygur özerk bölgesinde, 1993 nüfus sayımına göre 7.598.468 kişi tarafından konuşulup yazılmaktadır². Ancak, Kırgızistan, Özbekistan ve özellikle de Kazakistan'da sayısı, 1988

² krş. Yazıcı Ersoy2007: 357.

yılında 250.000 civarında olan Uygurlar buna katıldığında Uygurca konuşanların sayısı 8 milyonu geçmektedir³.

Ğ. Sedvaqasov (1960:14), *Uygur Maqal ve Temsilleri* adlı esere yazdığı mukaddimede “Halkın ortaya koyduğu folklor zenginliklerini itinayla toplamak gerektiğini, ancak toplanıp yayımlanan atasözleri ve deyimlerin “ham maddeye” benzetilebileceğini, bunların bilim adamları tarafından bilimsel olarak işlenerek “değerli ürünlere” dönüştürülmesi gerektiğini” belirtmektedir.

Bundan da hareketle biz de bu çalışmamızda, Le Coq (1911)⁴, Sedvaqasov (1960), Aratan (1965), Rehim (1979), Jarring (1985), Öztöpcü⁵ (1992), İmin (2006) tarafından yayımlanan eserleri tarayarak elde ettiğimiz 162 atasözünü tasnif ederek cümle bilgisi açısından inceledik⁶. Ancak bu çalışmanın genel bir nitelik taşıdığını ve daha sonra Uygur atasözlerinin sentaksı üzerine yapılacak, daha detaylı ve istatistikî verilere dayalı incelemeler için ancak bir ön çalışma olarak görülebileceği özellikle belirtilmelidir⁷.

Uygurca üzerine yapılan cümle bilgisi araştırmalarında⁸ yapısı bakımından cümleler: 1. Basit cümleler 2. Birleşik cümleler A. sıralı cümleler, a. bağlaçlı sıralı cümleler, b. bağlaçsız sıralı cümleler, B. bağlı birleşik cümleler, 3. Karmaşık cümleler ve 4. Aktarma (iç içe birleşik) cümleler olarak dörde ayrılarak incelenmektedir.

Türkiye’de yapılan cümle bilgisi araştırmalarında ise yapısı bakımından cümleler⁹, genel olarak basit ve birleşik olarak ikiye bölünmektedir. Birleşik cümleler ise a. şart cümleleri, b. *ki*’li birleşik cümleler ve c. İç içe birleşik cümleler olarak üçe ayrılarak

³ krş. Öztöpcü 1992: 9, Tekin-Ölmez2003:136.

⁴ Eserlerin tam künyeleri ve kısaltmaları için makalenin sonundaki Kaynakça ve Kısaltmalar bölümüne bakılmalıdır.

⁵ Öztöpcü (1992)’dan alınan atasözlerinin Türkçe karşılığı, olduğu gibi verilmiştir.

⁶ Uygur atasözleriyle ilgili yayınlar için bk. JARRING 1985:5-8 ve Öztöpcü 1992:34-37.

⁷ Çalışmayı Uygurca malzeme itibarıyla gözden geçirme nezaketini gösteren Prof. Dr. Abdureşit Jelil Qarloq Bey’e gönülden teşekkür ederim.

⁸ krş. Arziev 2006:375-404, Mehsut vd. 1986: 51-89, Ehmet vd. 1989: 352- 418, ayrıca bk. Öztürk 1994:140-145.

⁹ krş. Ergin 1984: 398-407, Karahan 1993: 60-68, Karaörs 1993:44-51, Özkan-Sevinç 2008:168-169.

incelenmektedir. Bazı araştırmalarda buna bir de girişik cümle türünün ilave edildiği görölmektedir.

Bu araştırmada yukarıda zikredilen çalışmalar da dikkate alınarak Uygur atasözlerinin cümle yapısı;

1. Basit cümle yapısındaki atasözleri,
2. Birleşik cümle yapısındaki atasözleri:
 - a. Sıralı cümle yapısındaki atasözleri.
 - b. Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
 - c. İç içe birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
 - ç. Ki bağlaçlı bağlı birleşik cümle yapısındaki atasözleri.
 - d. Girişik cümle yapısındaki atasözleri.
3. Karmaşık cümle yapılı atasözleri olarak üç grupta değerlendirilmiştir.

Çalışmada Kullanılan Bazı Terimler:

Basit cümle: Yapısında bir tek yüklem olan ve fiilimsi içermeyen dil bilgisi yapısı.

Birleşik Cümle: Birbiriyle denk dizilişteki en az iki bağımsız cümlelerin (sıralı cümle) ya da bir ya da daha fazla yan cümlecik ile bunların şeklen ve/veya anlamca bağlı oldukları bir temel cümlecikten (bağlaçlı bağlı, şartlı, iç içe, girişik cümle) oluşan dil bilgisi yapısı.

Temel cümlecik: En az bir yan cümleciğin kendisine bağlı olduğu ve yüklemine bitimli bir fiil biçiminin oluşturduğu dil bilgisi yapısı (İngilizce: *main clause*).

Yan cümlecik: Temel cümleciğin bir ögesi ya da bir ögesinin niteleyicisi olan ve yüklemine, bitimli (finite) ya da bitimsiz (infinite) bir fiil biçiminin oluşturduğu dil bilgisi yapısı. Bazı yan cümlecikler, bitimsiz fiil biçimlerine bazı isimlerin ya da edatların gelmesiyle genişlemiş yapıardan da meydana gelebilirler (İngilizce: *subordinate/independent clause*).

Girişik cümle: Yan cümlecik yüklemine, fiilimsili (isim-fiil, sıfat-fiil ya da zarf-fiil) bir yapının oluşturduğu birleşik cümle türü.

İsim-fiil yan cümleciği: Yan cümlecik yüklemine, bir fiil tabanı ile bir isim-fiil ekinin oluşturduğu cümlecik türü.

Sıfat-fiil yan cümleciği: Yan cümlecik yüklemine, bir fiil tabanı ile bir sıfat-fiil ekinin oluşturduğu cümlecik türü.

Zarf-fiil yan cümleciği: Yan cümlecik yüklemine, bir fiil tabanı ile bir zarf-fiil ekinin oluşturduğu cümlecik türü.

Yüklem: Bildirme ya da tasarlama kip eklerinden biriyle çekimlenen fiil biçimi ya da yüklemleştiricisi (predicator) bir fiilimsi veya fiilimsinin isim ya da edatlarla genişlemiş biçiminden oluşan dil bilgisi yapısıdır. İsim cümlelerinin yüklemine ise, bir isim veya isim gibi kullanılan bir sözcükle (yüklem ismi) bildirme ekleri oluşturur.

BASİT CÜMLE (ADDİY CÜMLE) YAPISINDAKİ ATASÖZLERİ

• Basit cümle¹⁰ yapısındaki atasözleri, genellikle, öznesi teklik 3. kişi olan, olumlu ya da olumsuz bildirme kipinde, sadece bir yüklemle sahip ve içerisinde fiilimsi bulunmayan atasözleridir. Basit cümle yapısındaki Uygur atasözleri, Türk dilinin genel cümle dizimine uygun olarak, çoğunlukla, yüklemle cümle sonunda bulunduğu¹¹ kurallı cümlelerden oluşurlar:

• (1. –6.) örnekler bildirme kipinde olan basit, olumlu, kurallı, fiil cümlesi yapısındadır:

1. *At ceñge yaralğan*¹². (UAD:99)

‘At savaş için yaratılmış.’

2. *Aççıq eqilni késidu*. (UAD:72)

‘Öfke aklı keser.’

3. *Aptap içide yer izdeptu*. (UAD:91)

‘Güneş içinde yer arar.’

4. *Tamçe zehar deryanı bulğar*. (UXMT1:93)

¹⁰ Uygurcadaki basit cümleler hakkında bk. Sem 1966:145-158.

¹¹ Krş. Hahn 1998:394.tov

¹² Arap harfli Uygur metinlerinin çeviri yazıya aktarılmasında Öztürk(1994:2-4)’ün, Kiril harfli metinlerin çeviri yazısında ise Öztöpçü (1992:28)’nun kullandığı transkripsiyon işaretleri kullanılmış, sadece kalın *k* yerine *q*, hırıltılı *h* yerine *x* harfi kullanılmıştır. Jarring ve Le Coq’tan alınan atasözü örneklerinde ise çeviri yazıda *d*, *ğ* = *c*, *ç* = *ç*, *γ* = *ğ*, *ng* = *ñ*, *ş* = *ş*, *j* = *y*, *i* = *ı*, *ä*, *ε* = *e*, *e* = *é*, *ú* = *u* değişiklikleri yapılmıştır.

‘Bir damla zehir ırmağı kirletir.’

5. *Asmandiki gázning şorpisiğa nan çilaptu.* (UAD:94)

‘Gökte (uçan) kazın çorbasına ekme banmış.’

6. *Muşuq yoq yerde, çaşqan padişah boptu.* (UXMT1:79)

‘Kedi olmayan yerde, sıçan padişah olmuş.’

- (7.) örnek bildirme kipinde olan basit, olumsuz, kurallı, fiil cümlesi yapısındadır:

7. *Aç éyiq oynimas.* (UAD:69)

‘Aç ayı oynamaz.’

- (8.–13.) örnekler, bildirme kipinde olan basit, kurallı ve olumlu isim cümlesidir:

8. *Saqliqiñ bayliqiñ* (UXMT 2:229)

‘Sağlığın, zenginliğindir.’

9. *Her nerse kiçigide tatliq.* (UM:54)

‘Her şey küçükken tatlıdır.’

10. *Padiniñmu başlamçisi bar.* (UXMT 2:316)

‘Çobanın da başlangıcı var.’

11. *Ana ayağida cennet bar.* (UAD:89)

‘Ana ayağında cennet var.’

12. *Adem, adem bilen adem.* (UAD:74)

‘İnsan, insanla insandır.’

13. *Ağriq adem – kiçik bala.* (UAD:79)

‘Hasta insan küçük çocuk (gibidir).’

- İsim cümlelerinde olumsuzluk yoq (14.–15.) ya da *emes*

(16.) kelimeleriyle kurulum ve teklik 3. kişilerde *-dur* bildirme eki genellikle kullanılmaz:

14. *İşi yoqning éşi yoq.* (UXM:46)

‘İşi olmayanın yemeği (de) yoktur.’

15. *Arzuğa eyip yoq.* (UAD:93)

‘Arzuya ayıp yok.’

16. *Atliqqa yayaq dost emes.* (UAD:103)

‘Atıyla yaya dost değildir.’

- (17.) örnekte olduğu gibi, Uygur atasözlerinde bazen yüklem in son da bulunmadığı (devrik) cümlelerle de karşılaşmaktadır:

17. *Her kişi bala:gæqalur öz ixtiyarı bilen.* (ETP:70)

‘Her insan belaya uğrar kendi seçimiyle.’

- Az sayıdaki bazı atasözlerinin emir kipinde olduğu da görülmektedir. Aşağıdaki yüklem inin altı çizili (18.) cümle olumlu, (19.) cümle ise olumsuz, basit emir cümlesi yapısındadır:

18. *Ana vetiniñge muhebbet bağla.* (UAD:90)

‘Ana vatanını sev.’

19. *At orniğa eşek bağlima.* (UAD:99)

‘At yerine eşek bağlama.’

- Uygur atasözlerinde *neme* ‘ne’, *nede* ‘nerede’ gibi soru kelimeleriyle (20.-21.) ya da önündeki kelimeye bitişik yazılan *mu* soru edatıyla (22.) kurulmuş soru cümleleri ile de karşılaşmaktadır:

20. *İşek neme bilür kuncure bilen nabatniñ qadrını?*

(ETP:78a)

‘Eşek ne bilir posayla şekerin farkını?’

21. - *Ot nede köyisen? Tul xotunniñ bésida.* (UXMT 2:135)

‘Ateş nerede yanıyor sun? – Dul kadın in başında.’

22. *Oğriğa mal kammu?* (UM:200)

‘Hırsıza mal az mı?’

- (23.-25.) örneklerde olduğu gibi, az sayıdaki basit cümle yapısındaki bazı atasözlerinin ise yüklemsiz eksiltili cümle olduğu görülmektedir:

23. *Aç qosaqqa muzdek su.* (UAD:71)

‘Aç mideye buz gibi su.’

24. *Amanetke, hiyanet.* (UAD:88)

‘Emanete hiyanet (olmaz).’

25. *İ:t ağzığa söngek.* (SUL:16)

‘Köpeğin ağzına kemik (at).’

1. BİRLEŞİK CÜMLE (*QOŞHMA CÜMLE*) YAPISINDAKİ ATASÖZLERİ

Birleşik cümleler, birbiriyle denk dizilişteki en az iki cümlelerin (sıralı cümle) ya da bir veya daha fazla yan cümlecik ile bunların şeklen ve/veya anlamca bağlı oldukları bir temel cümlecikten (şartlı, *ki*'li, iç içe, girişik cümle) oluşurlar.

a. Sıralı Cümle (*Tengdaş Qoşma Cümle*) Yapısındaki Atasözleri

Sıralı cümle yapısındaki atasözleri, birbirlerine bir bağlaçla ya da bağlaç olmaksızın bağlanmış iki veya daha fazla sayıdaki denk yapılı (bağımsız) cümleden oluşurlar. Bunlar, birbirlerine bağlanma biçimleri dikkate alınarak 1. Bağlaçsız sıralı cümle, 2. Bağlaçlı sıralı cümle olarak ikiye ayrılırlar:

1. Bağlaçsız sıralı cümle (*Yandaşmatengdaş qoşma cümle*) yapısındaki atasözleri

• Bağlaçsız sıralı cümle yapısına sahip atasözleri, iki ya da daha fazla basit cümleden oluşurlar ve bu cümlelerin birbiriyle bağlanmasında herhangi bir bağlaç değil, yazıda noktalama işaretleri (virgül veya uzun çizgi) kullanılır¹³:

26. *Abdal semirmes, oğri béyimas.* (UAD:69)

‘Dilenci semirmez, hırsız zenginleşmez.’

27. *Yan yer yer emes, kiçik bala er emes.* (UXM:110)

‘Yamaç yer, yer değildir, küçük çocuk er değildir.’

¹³ Ölçünlü Uygur Türkçesindeki sıralı cümlelerle ilgili daha geniş bilgi için bk. Arziev 2006:390-396, Baki 1983:262-271.

28. *Açniñ közi nanda, toqniñ hikmette.* (UAD:71)

‘Açın gözü ekmekte, tokun bilimde.’

29. *Étiñ öldi – atañ öldi.* (UAD:101)

‘Atın öldü, baban öldü.’

- Sıralı cümlelerde, birinci ve ikinci cümlenin yüklemelerinin aynı olması durumunda, tekrarı önlemek için, (30.–34.) örneklerde olduğu gibi, ikincinin yükleminin, sık sık düştüğü görülmektedir:

30. *Aldin özeñni tüze, andin başqini.* (UAD:84)

‘Önce kendini düzelt, sonra başkasını.’

31. *Aççiq aldidin yürer, eqil keyniden.* (UAD:72)

‘Öfke önünden yürür, akıl arkasından.’

32. *Ağriq aştin kéler, bala qérindaştin.* (UAD:80)

‘Hastalık yemekten gelir, bela kardeşten.’

33. *Atni at saqlaydu, açni aç.* (UAD:101)

‘Atı at korur, aç aç.’

34. *Ay tünde kérek, eqil künde.* (UAD:107)

‘Ay gece gereklidir, akıl her gün gereklidir.’

- (35.) örnekte olduğu gibi, aynı kökten olmakla birlikte, temel cümlecik yüklemelerinin, biri olumsuz, diğeri olumluysa, altı çizili yüklemelerde görüldüğü üzere, her iki yüklem de kullanılır:

35. *Etiñni qamça bilen haydima, yem bilen hayda.* (UAD:101)

‘Atını kamçı ile haydama, yemle hayda.’

- Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerde, yüklemden sonra başka unsurların geldiği devrik yapılar da görülebilir. Aşağıdaki (36.) sıralı cümlenin her iki cümlesinde de özneler; (37.) sıralı cümlenin her iki yer tamlayıcısı yüklemden sonra gelmiştir:

36. *Bar tabaqım, yan tabaqım, barmasañ, yanmasañ otrade*

Sen tabaqım. (ETP:28)

‘Git tabağım, dön tabağım! Gitmesen de dönmesen de sen ortadasın tabağım.’

37. *İşenmegil dostuñgæ, saman tıqar postuñgæ.* (ETP:83)

‘İnanma dostuna, saman tıkar postuna.’

- (38) – (40.) örneklerde görüldüğü gibi, sıralı cümle, iki emir cümlesinden de oluşabilir:

38. *Ademniñ özini bilme, yürigini bil.* (UAD:77)

‘İnsanın kendisini bilme, yürüğünü bil.’

39. *Altige élip beşke sat, étiñ çıqsun sodiger.* (UAD:87)

‘Altiya alıp beşe sat, (san da) adın tüccara çıksın.’

40. *Aval oyla, andin sözle.* (UAD:106)

‘Önce düşün, sonra söyle.’

- Bazı Uygur atasözleri, ikiden fazla cümleden oluşabilmektedir: (41.) örnekteki atasözü 4 cümleden meydana gelmiştir:

41. *Adem körkü yüzdür, yüzniñ körki köz, egiz körki tildur, tilniñ körki söz.* (UAD:74)

‘İnsanın güzelliği yüzdür, yüzün güzelliği göz, ağzın güzelliği dil, dilin güzelliği de söz.’

- Sıralı birleşik cümle yapısındaki bazı Uygur atasözleri (42.–43.) örneklerde görüldüğü gibi, oru biçimindedir:

42. *Bergen bekke yaraptu, bermigen kimge?* (UXM:264)

‘Veren, beyin hoşuna gitmiş, vermeyen kimin?’

43. *At eşektin tuğarmu, eşek attin ozarmu?* (UAD:98)

‘At eşekten doğar mı, eşek atı geçer mi?’

- (44.–48.) örneklerde görüldüğü gibi, sıralı birleşik cümle yapısındaki bazı Uygur atasözleri de eksiltili cümle yapısında olup yüklemeleri yoktur:

44. *Aval taam, andin kalam.* (UAD:107)

‘Önce yemek, sonra sohbet.’

45. *Jıǵısañ közüñe yaş, külseñ aǵzıñğa aş.* (KAD: 16)

‘Ağlasan gözüne yaş, gülsen ağzına yemek (gelir).

46. *A:qılǵa işa:ret, na:danǵa cuvalduruz.* (KAD 21)

‘Akıllıya işaret (gerekli), cahile çuvaldız.’

47. *İttin wepa.; xotundın capa.* (SUL 45)

‘Köpekten vefa, kadından cefa (beklenir).’

48. *Adem ottuz, Xuda toqquz.* (UAD:75)

‘Kul otuz (ister), Tanrı dokuz (verir).’

2. Bağlaçlı sıralı cümle (*Bağlanmateñdaş qoşma*

cümle) yapısındaki atasözleri

- Çalışma kapsamındaki atasözlerinde bağlaçların çok az

kullanıldığı tespit edilmiştir. Çalışmamızda kullandığımız Doğu Türkistan’da yayımlanmış atasözü kitaplarında bağlaç içeren atasözü bulunmazken, Jarring (1985) tarafından yayımlanan atasözlerinde, (49.–50.) örneklerde görüldüğü gibi, Uygurcaya Arapçadan giren *amma* ya dave bağlacıyla birbirine bağlı cümlelerden oluşan iki atasözü tespit edilmiştir:

49. *Biganeni aşıñgæ tartsæñ tart, amma qaşıñgæ tartma!*

(ETP: 35)

‘Yabancıyı yemeğine çağır, yanına (evine) çağırma!’

50. *Bir harganğæ gep qilmañ ve bir açqanğæ.* (ETP: 37)

‘Bir yorgun olanla konuşmayın ve bir de aç olanla.’

2. Şart Cümlesi (*Şart Béqında Cümle*) Yapısındaki Atasözleri

- Şartlı birleşik cümle yapısındaki atasözlerinde, yardımcı cümlecik konumundaki şart cümlesi, Türk dilinin genel yapısına uygun olarak, temel cümlecikten önce gelir. Olumlu ya da olumsuz olabilen şart yardımcı cümlecigi, genellikle temel cümlecigin zarf tümlecisi olmakla birlikte, onun öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ya da yüklem ismi görevini de üstlenebilmektedir.

- (51.) - (56.) örneklerde, altı çizili şart cümlecikleri, kendilerinden sonra gelen temel cümlecigin **zarf tümlecisi** işlevindedir:

51. *Emgek qilsañ, yer sehi.* (UM:19)

‘Çalışırsan, yer cömerttir.’

52. *Aç bolsañ nan çüseyssen.* (UAD:69)

‘Açsan ekmeğe düşlersin.’

53. *Aççığın kelse, barmığıñni çişle.*’

‘Kızınca parmağını ısır.’

54. *Alemni su bassa, ödekiñ qaptilığa kelmeptu.* (UAD:86)

‘Âlemi sel bassa, ördeğe vız gelir.’

55. *Ata-ana qandaq bolsa, bala şundaq.* (UAD:106)

‘Ana baba nasılsa, çocuk da öyle olur.’

56. *Töge qançæ bolsæ, yağırı şunçæ.* (ETP:201)

‘Deve ne kadarsa, yağırı o kadar.’

- (57.) örnekte *kim* soru zamiriyle kurulmuş olan altı çizili şart cümlecığı, temel cümlecığın **öznesi** işleviyle kullanılmıştır:

57. *Oræni kim korlasæ, özi tüşedur.* (ETP:131)

‘(Başkasına) Kuyuyu kim kazarsa kendisi düşer.’

- (58.) Örnekte *kim* soru zamiriyle kurulmuş olan altı çizili şart cümlecığı, temel cümlecığın **öznesi** olan *qolu* kelimesinin **niteleyicisi** olarak kullanılmıştır:

58. *Kösöyni kim tutsa, şunun qolu küydö.* (SEL:212)

‘Maşayı kim tutarsa onun eli yanar.’

- (59.-60.) örneklerde *nime* / *neme* ‘ne’ soru zamiriyle kurulmuş olan altı çizili şart cümlecikleri, temel cümlecığın **nesnesi** işleviyle kullanılmıştır:

59. *Atañga nime qılsañ, balañdin şuni körisen.* (UAD:105)

‘Babana ne yaparsan, oğlundan onu görürsün.’

60. *Ye:ge neme terisa:ñ şunu ora:señ* (KAD 19)

‘Yere ne ekersen onu biçersin.’

- *Qeyerde, ne yerde* / *nede* ‘nerede’ soru zamirleriyle kurulmuş olan altı çizili şart cümlecikleri, (61.-64.) örneklerde, temel cümlecığın **yer tamlayıcısı** olarak kullanılmıştır:

61. *Harvuniñ aldi çaqi qeyerde mañsa, keyin çaqi şu*

yerde mañidu.(UAD:190)

‘Arabanın ön tekerleği nereye giderse, arka tekerleği de oraya gider.’

62. *Baş qeyerde bolsa, put şu yerde.* (UAD:117)

‘Baş neredeyse, ayak da orada.’

63. *Bay ne yerde bolsa, vay şu yerde.* (ETP:25)

‘Zengin neredeyse, feryat orada.’

64. *Er nede bolsa, néni şu yerde bolur.* (UXMT 2:5)

‘İnsan neredeyse, ekmeği o yerde.’

- *Kim* soru zamirleriyle kurulmuş olan altı çizili şart cümlecığı, (65.–66.) örneklerde, temel cümlecikte *şol* kelimesiyle belirtilen **yüklem ismi** (*Predikatsnomen*) **açıklayıcısı** olarak kullanılmıştır:

65. *Beşiñni kim silise, baş ayagñ şol.* (SEL: 227)

‘Başını kim okşasa, başın ayağın (hürmet edeceğin) odur.’

66. *Atañ kimni alsa, anañ şu.* (UAD:104)

‘Baban kimi alsa, annen o.’

- Şart eki *-sa*’ya *mu* edatının getirilmesiyle oluşan **yetersiz şart cümlecikleri**¹⁴ (İng. *concessive clauses*), şart cümlecığının ifade ettiği şarta rağmen temel cümlecığın eyleminin, gerçekleştiğini belirtir (67.-71.):

67. *Kembiğal töge minsemu, putini it çişler.* (UXMT1:50)

‘Fakir deveye binse de ayağımı köpek ısıtır.’

68. *At oruq bolsimu, yéghirlı bolmisun.* (UAD:99)

‘At zayıf olsa da, yağır olmasın.’

69. *Açlıktin ölseñmu, ata-anañni taşlıma.* (UAD:72)

‘Açlıktan ölsem de ana babanı başından atma.’

70. *Ağziñ gepte bolsimu, qoluñ işte bolsun.* (UAD:79)

‘Ağzın konuşsa da elin işlesin.’

71. *Ala qağa alman bolsimu, qarçiginiñ ornini basalmas.* (UAD:83)

‘Ala karga yırtıcı kuş olsa da, şahinin yerini tutamaz.’

¹⁴ İmer vd. (2011:313)’de madde başı olarak verilmeyen *concessive* karşılığı olarak dizinde *ödünleyici* kavramı önerilmiştir.

- *Mu* edatının kullanılmadığı, yani sadece şart kipiyle kurulmuş olan yetersiz şart cümlecığı örnekleri de (72-73) vardır:

72. *Ana yurtuñdin ölseñ ayrılma.* (UAD:90)

‘Ana yurdundan ölsem (bile) ayrılma.’

73. *Özü toysa, közi toymas.* (UM:69)

‘Kendisi doysa gözü doymaz.’

- (74.-76.) örneklerde olduğu gibi, bazı atasözleri, üslup gereği, şartlı yan cümlecığın, temel cümlecikten sonra geldiği, **devrik şartlı birleşik cümle** yapısına sahiptir:

74. *İstemegil maşa:yıhni nezre ve niyazıñ bolmaesæ, duasını alğalı bir baş pia:ziñ bolmaesæ.* (ETP:75)

‘Hediyen yoksa şeyhleri görmeye gitme, dualarını almak için (hiç olmazsa) bir baş soğanın olsun.’

75. *İtler qavaşur, gada:ni körse; a:şıqlar söyünür bala:ni körse.*

(ETP:85)

‘Köpekler havlar, dilenci görünce; dervişler sevinir belayı görünce.’

76. *Musa:fırlıq yæman iken bir kün bolsa mu.* (ETP:120)

‘Yolculuk kötüymüş bir gün olsa da.’

- Şartlı birleşik cümle, (77. - 79.) atasözü örneklerinde görüldüğü gibi, **soru biçiminde** de karşımıza çıkmaktadır:

77. *Asmandiki ayni alsa, künni telep qıarmekin?* (UAD:94)

‘Gökyüzündeki ayı alsa, güneşi ister mi acaba?’

78. *At bolsa, yultuzniñ kériği nime?* (UAD:98)

‘At varsa (yol bulmak için), yıldız ne gerek var?’

79. *Xoraz çırlamasæ kiçe yarumamdur?* (ETP:72)

‘Horoz ötmese, gece aydınlanmaz mı?’

c. İç İçe Birleşik Cümle (Özge Nutuq) Yapısındaki Atasözleri

- İç içe birleşik cümleler, kendisinden önce gelen ve başkasından aktarma bir yardımcı cümlecığı kendisine nesne olarak alan ve temel

cümleciği genellikle *de-* fiilinin bitimli veya *dep* zarf-fiilli biçimi ile kurulan birleşik cümlelerdir. İç içe birleşik cümleler de, diğer cümle türleri gibi, olumlu ya da olumsuz olabilir¹⁵. (80–88.) atasözlerinde altı çizili iç cümleler, bağlı oldukları, kendilerinden sonra gelen ve *de-* fiiliyle kurulan temel cümleciklerin nesnesi olarak kullanılmaktadır:

80. *İşek işekdin ki:n qalsa, quluğın kes deptu.* (SEL:299)

‘Eşek eşekten geride kalırsa, kulağını kes, derler.’

81. *Qa:ğa cigdemni yimeñ, mevdem ağrıydu demeñ.* (KAD: 17)

‘Karga iğdesini yemeyin, midem ağrıyor, demeyin.’

82. *Yılan özüm egru emes, tuşuqum egru deydur.* (ETP:92)

‘Yılan, kendim egru değilim, deliğim eğri, der.’

83. *Kün körümen deseñ, etigen tur.* (UM:24)

‘Yaşayacağım, dersin erken kalk.’

84. *Reñmu-reñ bolay deymen, hiç nime reñ bolalmaymen.* (UXM:168)

‘Rengarenk olayım derim, hiçbir renk olamam.’

85. *Su voq dégen horunluq, quduq qazmaq orunluq.* (UXMT 2:13)

‘Su yok demek, tembellik, kuyu kazmak gereklik.’

86. *Asman yiraq, yer qattiq, öley desem can tatliq.* (UAD:91)

‘Gök uzak, yer sert, öleyim desem can tatlı.’

87. *Adem bolimen diseng, pulni dost tutma.* (UAD:74)

‘İnsan olmak istersen, parayı kendine dost edinme.’

88. *Arpa térip, buğday alimen dime.* (UAD:91)

‘Arpa ekip buğday biçeceğim deme.’

- (89–90.) örneklerde altı çizili iç cümleler, kendilerinden sonra gelen ve bağlı oldukları *degen* sıfat-fiilinin nesnesi olarak kullanılmakta, *degeni* de içine alan sıfat-fiil cümlecikleri ise, sırasıyla, temel cümleciklerin yer tamlayıcısı olan (89.) *qul* ya da öznesi olan *nadan* (90), (baş) isimlerini nitelemektedir:

¹⁵ Ölçünlü Uygurcadaki iç cümlelerin kullanılmasıyla ilgili bk. Arziev 2006: 402-403.

89. *Bérimen digen quliğa çiqirip qoyar yoliğa.* UAD:127)

‘(Allah) vereceğim dediği kulun yoluna çıkarıp koyar (işini halleder).’

90. *Taznı “begim” degen nadan, paxşekni “xénim” deydu.* (UXMT1:311)

‘Kele “beyim” diyen cahil, fahişeye “hanım”, der.’

- (91.) – (93.) örneklerde altı çizili iç cümleler, tâbi oldukları, kendilerinden sonra gelen ve temel cümlecüğün zarf tümleci olan *dep* zarf-fiilinin nesnesi olarak kullanılmaktadır:

91. *Ağzimğa keldi dep dime, aldimğa keldi dep yime.* (UAD:79)

‘Ağzıma geldi, diye, söyleme, önüme geldi, diye yeme.’

92. *Qarğa kekelekni doraymen dep öz mañışını onuttu.* (ETP:149)

‘Karga kekliği taklit ediyorum, diye kendi yürüyüşünü unuttu.’

93. *Azni yeymen dep keñrudin quruq qaldi.* (SUL:89)

‘Azı yiyeceğim, diye çoğundan oldu.’

ç. **Ki bağlaçlı bağlı birleşik cümle yapısındaki atasözleri**

- Taranan metinlerinde sadece bir kez *ki* bağlaçlı bağlı birleşik cümle yapısındaki atasözüyle karşılaşmıştır. (94.) örnekteki bir şartlı birleşik cümleyle bir *ki* bağlaçlı bağlı cümleden meydana gelen sıralı cümle yapısındaki karmaşık cümle biçimindeki atasözünde, *ki*’li yan cümle, karmaşık cümlelerin şartlı birleşik cümlesinden sonraki ikinci cümlede, *ki* bağlaçlı bağlı birleşik cümlelerin temel cümlecüğü olan *bes xuda: bendem demes her kim(ni)* cümlecüğünden sonra gelmekte ve ilgi cümlecüğü olarak, kendisinden önce gelen ve temel cümlecüğün nesnesi olan *her kim*’i nitelemektedir:

94. *Ger qoluñdın kelse her giz murçeni ağratmağıl, bes*

xuda: bendem demes, her kim ki dilazar dur. (ETP:54)

‘Elinden gelirse asla bir karıncayı bile incitme, şüphesiz

Tanrı zalim olana “kulum”, demez.’

d. Girişik Cümle Yapısındaki Atasözleri

- Girişik cümleler, yüklemine, bitimsiz fiil biçimleri olan fiilimsilerin (isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil) veya bunların bazı unsurlarla genişlemiş biçimlerinin meydana getirdiği bir ya da daha fazla yan

cümlecik ile bir temel cümlecikten oluşurlar. Fiilimsili yan cümlecik ya temel cümlecğin bir ögesidir ya da bir ögesinin niteleyicisidir¹⁶.

A. İsim-fiilli girişik cümle yapısındaki atasözleri

• Uygurcada isim-fiil yan cümlecikleri, *-mAK(liK)* (95- 99.) ya da *-(i)ş* (100-102.) mastar ekli yapılarla kurulur ve temel cümlecğin bir ögesi ya da bir ögesinin parçası olarak görev alırlar. Altı çizili isim-fiil yan cümlecikleri (95, 96, 97, 98 ve 100.) örneklerde özne, (98.) örnekte (*almaqtin*) yer tamlayıcısı, (101.) örnekte ise *ilgiri* ‘önce’ edatının nesnesi, (102.) örnekte ise nesne olarak kullanılmışlardır.

95. *Mehmanniñ kelmigi öziden, ketmigi sayıpxaniden.* (UM:81)

‘Misafirin gelmesi kendisine, gitmesi el sahibine bağlıdır.’

96. *Ataqtı tapmaq oñay, tutup qalmaq tes.* (UAD:107)

‘Şanı elde etmek kolay, ama korumak güç.’

97. *Keslençükniñ yılan bolmaqı, miñ yılçılıq.* (SUL:97)

‘Kertenkelenin yılan olması, bin yıl sürer.’

98. *Almaqliq zireklik, bermeklik nadanliq.* (UAD:83)

‘Almak akıllılık, vermek cahillik.’

99. *Almaqtin bermek ela.* (UAD:83)

‘Almaktan, vermek daha iyidir.’

100. *Bext yoli qisqidur, yétiş qiyin.* (UAD:125)

‘Saadetin yolu kısadır, ulaşmak zordur.’

101. *Ağriştin ilgiri kèpiniñni teyyarla.* (UAD:79)

‘Hasta olmadan önce kefenini hazırla.’

102. *Élişni yaxşı körseñ, bərişni yaman körme.* (UAD:83)

‘Almayı iyi görüyorsan, vermeyi kötü görme.’

B. Sıfat-fiil yan cümlecikli girişik cümle yapısındaki atasözleri

• Sıfat-fiil yan cümleciklerinde, sıfat-fiil olarak en çok *-GAN* ekli biçimler (103-107) kullanılmakla beraber, seyrek olarak *-Ar* (108), *-mAs* (109-110), *-(y)dIgAn* (111), ekli sıfat-fiil yapıları da görülür. (103-111.)

¹⁶ krş. Özkan-Sevinçli 2008: 168-169.

örneklerde görülen sıfat-fiiller, isimlerin önünde, niteleyici (sıfat) olarak kullanılmışlardır:

100. *Soquşqan goraz semiz bolmaydu.* (UM:200)

‘Dövüşken horoz semiz olmaz.’

101. *Egilgen boyannı qılıç kesmeptu.* (ETP: 48)

‘Eğilen boynu kılıç kesmez.’

102. *Açtin ölgen béxilniñ qoynida bir toqaç.* (UAD:71)

‘Açlıktan ölen pintinin koynunda bir pide (çıkılmış).’

103. *Ademtuğulğan yéride ezizi, gül éçilgen yéride.*

(UAD:75)

‘İnsan doğduğu yerde değerli, gül açıldığı yerde.’

104. *Béşiñ patmıgan yerge özeñ patmaysen.* (UAD:118)

‘Başının sığmadığı yere kendin sığmazsın.’

105. *Keter kişi yoldæ yaxşı.* (ETP:99)

‘Yolcu yolunda gerek.’

106. *Ağrimas béşimğa alte tayaq.* (UAD:79)

‘Ağrımaz başıma altı sopa.’ (İşe yaramaz bir şey yapınca söylenir.)

107. *Tuğmas xatınğa, qose eri bar!* (KAD:18)

‘Kısır kadının, köse kocası olur.’

108. *Çişleydigen it çişini körsetmez.* (UAD:155)

‘Isıracak köpek dişini göstermez.’

• Sıfat-fiil yan cümlecikli girişik cümlelerde, sıfat-fiil yan cümlecigi, Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi, başsız, yani bir ismin niteleyicisi değil, adlaşmış bir sıfat gibi de kullanılabilir. Sıfat-fiil yan cümlecigi, (112–116.) örneklerde, temel cümlecğin **öznesi** olarak görev yapmaktadır:

109. *Kişiniñ ağızığa qariğan aç qaqtu* (UM:24)

‘İnsanın ağızına bakan, aç kalır.’

110. *Ötmeydigan, ömür yoq; sunmaydigan, tömür yoq.* (UXM:112)

‘Geçmeyen, ömür değildir; uzamayan, demir değildir.’

111. *Aç qalmığan açlıqni bilmes.*’ (UAD:70)

‘Aç kalmamış kişi, açlığı bilmez.’

112. *Aççiq ter tökken, tatlıq yer.* (UAD:73)

‘Acı ter döken, tatlı yer.’

113. *Azga könmes, yaxşılıq körmes.* (UAD:110)

‘Aza alışmayan (razı olmayan), iyilik görmez.’

- Sıfat-fiil yan cümlecığı, (117. – 120.) örneklerde temel

cümlecığın **nesnesi** olarak görev yapmaktadır:

114. *Kökten izligenni yerdin taptı.* (UXM:48)

‘Gökte ararken yerde buldu.’

115. *Mollanıñ qılğanını qılma, degenini qıl.* (ETP:118)

‘İmanın yaptığını yapma, dediğini yap.’

116. *Atisi körelmigenni balisi körer.* (UAD:105)

‘Babasının göremediğini çocuğu görür.’

117. *Özeñge rava körmigenni başqılargımu rava körme.* (UM:95)

‘Kendine reva görmediğini başkalarına da reva görme.’

- Sıfat-fiil yan cümlecığı, (121.) örnekte, *yamanlıq qılğanğa,*

yamanlıq qılğan ‘kötülük yapana kötülük yapma’, sıfat-fiil yan cümlecığının yer tamlayıcısı olarak görev yapmaktadır, *yamanlıq qılğanğa vepa* ‘kötülük yapana vefa’ yönelme (datif) grubunda ise *vepa* isminin yönetimi gereği -ga yönelme ekini almıştır:

118. *Yamanlıq qılğanğa, yamanlıq qılğan¹⁷, na:dannıñ işi; yamanlıq qılğanğa vepa dana:niñ işi.* (SEL:138)

‘Kötülük yapana kötülük yapmak, cahilin işi; kötülük yapana vefa, âlimin işi.’

- -Gan ekli sıfat-fiil yan cümlecikleri, (122-125.) örneklerde, temel cümlecığın doğrudan bir ögesi olarak değil de, bir ögesinin parçası, yani

¹⁷ -Gan sıfat-fiil ekinin *yamanlıq qılğan* ‘kötülük yapma’ kelime grubunda -ma anlamlı isim-fiil gibi kullanılması dikkat çekicidir.

özne (122-124) olarak kullanılan **belirli isim tamlamasının tamlayanı**; (125.) atasözünde ise sıfat-fiil, sıralı cümlenin 2. cümlesinin öznesi olan piyaznıñ köygeni örneğinde **belirli isim tamlamasının tamlananı** olarak kullanılmıştır:

119. Aq körüngenniñ hemmisi aq emes. (UAD:91)

‘Ak görünenin hepsi ak değildir.’

120. Nési bergenniñ hali xarap, qalar depterge qarap. (UXMT 2:366)

‘Veresiye verenin hali haraptır, deftere bakar kalır.’

121. Aldırağanniñ eşigi yétivaptu. (UAD:85)

‘Acele edenin eşeği yatıp kalmış.’

122. Guşt bilen yağ bir toqqan, piyaznıñ köygeni beka:r. (ETP:59)

‘Etle yağ kardeştir, soğanın yanması boşuna.’

- -GAn ekine *dek* ya da *bilen* edatların gelmesiyle oluşan –Gandek (126.), -GANbilen (127.) ekli, edat grubu yapısındaki, zarf-fiil yan cümlecikleri, temel cümlecğin zarf tümleci olarak görev yapmaktadır:

123. Ölüdigandek taet qil, ölmeydigandek oqet qil. (UM:25)

‘Ölecek gibi ibadet et, ölmeyecek gibi çalış.’

124. Adem qeri bolğan bilen köñli qerimes, derex qeri

bolğan bilen yiltizi qurumas. (UAD:75)

‘İnsanın yaşlanmasıyla gönlü de yaşlanmaz, ağacın yaşlanmasıyla kökü kurumaz.’

C. Zarf-fiilli girişik cümle yapısındaki atasözleri

- Zarf-fiil yan cümleciklerinde, zarf-fiil olarak genellikle -(I)p (128-130.), -A (131.), - y (132.-134), -GlçA (135-136), -gAndA (137–139.), -gAli (140. - 142), -GAnsiri (143.), -IştA (144) vb. ekli zarf-fiilli yapılar kullanılır. Zarf-fiil yan cümlecikleri, temel cümlecğin zarf-tümleci işlevi görür:

125. Köptin toşqan qeçip qutulmas. (UM:38)

‘Çoğunluktan tavşan kaçıp kurtulamaz.’

126. Aldırap aşqa çüşüptu. (UAD:84)

‘Acele edip yemeğe düşmüş.’

127. *Aşni körüp işni untuma.* (UAD:96)

‘Yemeği görüp işi unutma.’

128. *Tama tama köl bolædur.* (ETP:186)

‘Damlaya damlaya göl olur.’

129. *Aş içmey ağzi köyüptü.* (UAD:95)

‘Çorba içmeden ağzı yanmış.’

130. *Atqa küçi yetmey, égerni uruptu.* (UAD:103)

‘Ata gücü yetmeyince, égerine vurur.’

131. *Ayaqqa çıqmay başqa yoq.* (UXM:292)

‘Ayağa çıkmadan başa çıkılmaz.’

132. *Aç qalğice, yaliñaç qal.* (UAD:70)

‘Aç kalacağına çıplak kal.’

133. *At algıçe oqur sal.* (UAD:96)

‘At almadan ahırını hazırla.’

134. *Dert kelgende derman kéter.* (UXM:220)

‘Dert gelince derman gider.’

135. *Aççığın kelgende sol qoluñ oñ qolunğa yar bolsun.* (UAD:73)

‘Kızdığın zaman, sol kolun sağ koluna dost olsun.’

136. *Gep tapğanda ya:r yoq; ya:r tapğanda gep yoq.* (SEL:177)

‘Söz bulunca yar bulunmaz; yar bulunca söz bulunmaz.’

137. *Manğalı eringen yugurær, a:hite manğan baræ, yugurup ketken harær.* (ETP:107)

‘Yürümeye üşenen, koşar; yavaş yürüyen varır, koşup giden yorulur.’

138. *Müxebbetni sétivalğili bolmas.* (UXM:172)

‘Sevgiyi satın almak mümkün değildir.’

139. *Gülm’idi tozup ketkeli?* (SEL:271)

‘Çiçek miydi solup gidecek.’ (Çocuklara, kadınlara sert davranıp zarar verildiğinde söylenir.)

140. *Bala öskensiri, derdimu ösidu.* (AUD:112)

‘Çocuk büyüdükçe derdi de büyür.’

141. *Bərişte sanığı toqquz, élişte sanığı ottuz.* (UAD:127)

‘Verirken saydığı dokuz, alırken saydığı otuz.’

2. KARMAŞIK CÜMLE (ARILAŞ QOŞMA CÜMLE) YAPISINDAKİ ATASÖZLERİ

• Karmaşık cümleler¹⁸, çoğunlukla, yapısındaki cümlelerden biri ya da her ikisi, girişik cümle, şartlı birleşik cümle ya da iç içe birleşik cümle yapısında olan iki ya da daha fazla bağımsız cümleden oluşan sıralı cümle, seyrek olarak da temel cümlecığı girişik cümle yapısında olan bir şartlı birleşik cümle biçimindedirler.

• Karmaşık cümleyi kuran her iki temel cümlecik de, (145-152.) örneklerde görüldüğü gibi, girişik cümle biçiminde olabilir:

142. *Tamaq yégin toyğuça, iş qilgin harguça.* (UXMT 2:9)

‘Yemek ye, doyuncaya dek, iş yap yoruluncaya dek.’

143. *Avaylimay uruvidim, aqramay ölüp qaldı.* (UAD:106)

‘Sakinmadan vuruverdim, acımadan ölüverdi.’

144. *Ana körüp qız al, qırğaq körüp bez.* (UAD:89)

‘Anasına bak, kızını al, kenarına bak, bezini al.’

145. *Aldırağan qalar, yürüen alar.* (UAD:85)

‘Acele eden kalır, yürüyen varır.’

146. *Aç qalğanğa nan yaqturma, muzliğanğa ot yaqturma.* (UAD:70)

‘Aç kalana ekmek pişirtirme, soğuktan donana ateş yaktırma.’

147. *Aç qalmiğiçe aşniñ qedrini bilmes, piyade yürimiğiçe atniñ qedrini bilmes.* (UAD:71)

‘Aç kalmayınca yemeğin kıymeti bilinmez, yaya yürümeyince atın.’

148. *Adem bilgendi oquydu, toxu körgendi çoquydu.* (UAD:74)

‘İnsan bildiğini okur, tavuk gördüğünü gagalar.’

¹⁸ Uygurcadaki karmaşık cümleler hakkında bk. Osmanov-Sayit 1991: 8-9.

149. Aldida kelgen orun üçün, keyin kelgen tamak üçün. (UAD:84)

‘Önce gelen yer (kapmak) için, sonra gelen yemek için.’

- Karmaşık cümle, (153.) örnekte olduğu gibi, bir şartlı birleşik cümleyle bir girişik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

150. Seper qılsañ bir mert birlen seper qıl, özi ölmey seni taşlap kétmeydu. (KAD: 20)

‘Yolculuğa çıkarsan bir mert adamla çık, kendisi ölmeyince seni bırakıp gitmez.’

- Karmaşık cümle, (154–156.) örnekte olduğu gibi, bir basit cümleyle, bir şartlı birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

151. Yurt itliri talişar, böre kelse yarişar. (UXMT1:364)

‘Evin köpekleri (birbiriyle) dalaşır, kurt görse (birbiriyle) barışır.’

152. Aval özeñni çimda, ağrimasa, başqini. (UAD:106)

‘Önce kendini çimdikle, acımazsa başkasını.’

153. Govher yatur bu sayde, tanumasæñ ne fayde. (ETP:57)

‘Cevher var bu vadide, tanımazsan ne fayda.’

- Karmaşık cümle, (157-159.) örneklerde olduğu gibi, iki şartlı birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

154. Ağriq bolsañ, ölüp qutul, qerzdar bolsañ, bérıp qutul.
(UAD:80)

‘Hasta olsan ölüp kurtul; borçlu olsan verip kurtul.’

155. Amanet saqlisañ tölersen, yañ yerde öy salsañ, ölerseñ.

(UAD:88)

‘Emaneti korursan, geriye verirsin; bayır yerde ev yaparsan, ölürsün.’

156. Aş kelse, yegin, söz kelse, degin. (UAD:91)

‘Yemek gelse ye, söz gelse, söyle.’

- Karmaşık cümle, (160.) örnekte olduğu gibi, şart cümlecighinden sonra gelen ve temel cümlecighi girişik cümle biçiminde olan bir şartlı birleşik cümleden meydana gelebilir:

157. *Bağda gül bolmisa, bülbül kelip sayrimas.* (UAD:111)

‘Bağda gül olmasa, bülbül gelip ötmez.’

- Karmaşık cümle, (161.) örnekte olduğu gibi, şart cümlecikleri iç içe birleşik cümle yapısında olan ve iki şartlı birleşik cümleden meydana gelen sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

158. *Pul tapay deseñ iş tap, tam salay deseñ xiş (tap).* (UXMT2:7)

‘Para bulayım dersen iş bul, ev yapayım dersen kerpiç (bul).’

- Karmaşık cümle, (162.) örnekte olduğu gibi, birinci cümlesinin temel cümlesi emir kipinde bir iç içe birleşik cümleyle, ikinci cümlesi, şartlı yardımcı cümlecighi temel cümleden sonra gelen devrik yapıdaki bir şartlı birleşik cümleden oluşan sıralı cümle biçiminde de olabilmektedir:

159. *Ayaq astida qaldim dep dime vay, çine bolar, köp*

desselse lay. (UAD:108)

‘Ayak altında kaldım diye eyvah, deme; çamur çok ezildiği zaman çini olur.’

SONUÇ

Uygur atasözlerini cümle bilgisi itibarıyla ele aldığımız bu makalede, 25 tanesi (1-25) basit, 119 tanesi (26-144) birleşik, 18 tanesi (95-114) ise karmaşık cümle yapısında olmak üzere toplam 162 atasözü ele alınmış ve bunların değişik yapılardan oluştuğu ortaya konulmuştur.

Basit cümle yapısındaki atasözlerinin (1-25), genellikle, kurallı, yani yüklemi sonda ve bildirme kipinde olduğu; yüklemi isim kökenli olanlarda (8-17) ise teklik 3. kişilerde *-dur* bildirme ekinin kullanılmadığı saptanmıştır. Seyrek olarak basit yapılı isim cümlelerinde (23-25) yüklem bulunmadığı görülmüştür.

Birleşik cümle yapısındaki Uygur atasözlerinin, sıralı cümle (26-50), şartlı birleşik cümle (51-79), iç içe birleşik cümle (80-93), *ki* bağlaçlı bağı birleşik cümle (94) ya da girişik cümle (95-144) yapısında olduğu görülmüştür.

Sıralı cümle (26-50) yapısına sahip çok sayıda Uygur atasözünün bulunduğu ve bunların farklı kip ekleriyle çekimlenmiş, çoğunlukla, teklik 3. kişi biçiminde olduğu saptanmıştır. Sıralı cümlelerin çoğunun kurallı (26-29), az sayıda bazı sıralı cümle yapısındaki atasözlerinin (38-38) de devrik yapıda olduğu görülmüştür. Sıralı cümle yüklemelerinin bazen emir kipinde (39-41) çekimli olduğu da ortaya çıkmıştır. Sıralı cümleyi oluşturan cümlelerin yüklemeleri aynıysa, bunlardan, ikinci cümle yüklemelinin (30-34) genellikle, düştüğü görülmüştür. Ölçünlü Uygurcada sıkça kullanılan bağlaçlı sıralı cümle tipi ile sadece iki atasözünde (49-50) karşılaşılmıştır.

Şartlı birleşik cümle (51- 79) yapısına sahip atasözlerinin, genellikle kurallı (51-73), seyrek olarak ise devrik (74-76) ya da soru cümlesi (77-79) biçiminde olduğu; şart cümlecığinin, çoğunlukla, temel cümlecığın zarf tümleci (51-56) olarak kullanıldığı, az sayıdaki bazı atasözlerinde ise, temel cümlecığın öznesi (57), nesnesi (59-60), yer tamlayıcısı (61-64), yüklem ismi (65-66) ya da yetersiz şart cümlecığı (67-73) olarak işlev gördüğü tespit edilmiştir.

İç içe birleşik cümle (80-93) yapısındaki Uygur atasözlerinin, çoğunlukla, *de-* fiilinin bitimli biçimi (80-88), *degen* sıfat-fiilli (89-90) veya *dep* zarf-fiilli biçimleri (90-93) ile kurulduğu ve bu yapılar, iç cümleciklerin *de-* fiilli cümlecığın nesnesi olduğu görülmüştür.

İncelenen Uygur atasözlerinde, ölçünlü Uygur yazı dilinde de seyrek görülen *ki* bağlaçlı bağlı birleşik cümle türünün sadece bir örnekte (94) kullanıldığı tespit edilmiştir.

Girişik cümle yapısındaki (95-144) Uygur atasözlerinde, yan cümle yüklemine bitimsiz fiil biçimleri olan, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiilli biçimlerin teşkil ettiği, isim-fiil yan cümleciklerinin (95-102), temel cümlecığın bir ögesi olarak kullanıldığı; sıfat-fiil yan cümleciklerinin (103-127), ya temel cümlecığın bir ögesinin niteleyicisi (103-111) olarak ya da onun bir ögesi (112-127), zarf-fiil yan cümleciklerince (128-144), temel cümlecığın zarf tümleci olarak görev yaptığı belirlenmiştir.

Karmaşık cümle yapısına sahip atasözlerinin (145-162) ise, genellikle, iki girişik cümleden (145-152), bir basit cümle ile bir şartlı birleşik cümleden (154-156), iki şartlı birleşik cümleden (157-159) ya da bir iç içe birleşik cümle ile bir şartlı birleşik cümleden (162) oluşan sıralı cümle yapısında olduğu görülmüştür.

KAYNAKÇA

- ARATAN, Ekrem Ural (1965), *Kâşgar Ağzından Derlemeler*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara.
- ARZİEV, Arslan Uyğur (2006), *Uyğur Tili*, Mektep Neşriyatı, Almuta.
- BAKİ Abdükérim (1983), *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*, Milletler Neşriyatı, Pekin.
- BOESCHOTEN, Hendrik (1998), “Speaker of Turkic Languages”, *The Turkic Languages*, (editor: Johanson, Lars-Éva Á. Csato), Routledge, London and New York, s. 1-15.
- EHMET Turdi, Enserein Musa ve Nesrulla Yolboldi (1989), *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*, Şincang Maarip Neşriyatı, Ürümqi.
- ERGİN, Muharrem (1984¹²), *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- HAHN, Reinhard F. (1998), “Uyghur”, *The Turkic Languages*, (editör: JOHANSON, Lars ve Éva Á. Csato), Routledge, London and New York, s.379-396.
- İMER, Kâmile, KOCAMAN Ahmet ve A. Sumru Özsoy (2011), *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- İMİN, Exmet (red.) (2006), *Uyğur Xelk Maqal-Temsilliri 1-2*, Şincan Xelq Neşriyatı, Ürümqi. (UXMT)
- JARRING, Gunnar (1985), *The Moen Collection Of Eastern Turki (New Uighur) Proverbs And Popular Sayings*, Publication of Royal Society at Lund, Lund. (ETP)
- JOHANSON Lars (1998). “History of Turkic”, *The Turkic Languages*, (editor: Lars Johanson ve Éva Á. Csato), Routledge, London and New York, s. 81-125.
- KARAHAN, Leyla (1993), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- KARAÖRS, Metin (1993), *Türkçenin Söz Dizimi ve Cümle Tahlilleri*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri.
- KAŞGARLI, Sultan Mahmut (1992), *Modern Uyğur Türkçesi Grameri*, Orkun Yayınevi, İstanbul.
- KAYDAROV, A.T. (1966a), *Hazirqi Zaman Uyğur Tili*, Kazak SSSR Penler Akademiyası Neşriyatı, Alma-Ata.
- KAYDAROV, A.T. (1966b), “Uygurskiy yazık”, *Yazıki Narodov SSSR, 2, Tyurkskie yazıki*, (editor: N.A. Baskanov), İzdatel’sva “Nauka”, Moskva, s. 363-386.
- LE COQ, Albert v. (1911), *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan*, B.G. Teubner Verlag, Leipzig – Berlin. (SUL)

- MEHSUT, Tursun (red.) (1986), *Ali Mektep Til-Edibiyat Esasliri*, Şıncañ Maarip Neşriyatı, Ürümçi.
- NADZHIP, Emir (1968), *Uygurçe-Rusçe Luğet*, (kısaltılarak Türkçeye tercümesi: İklil Kurban (1995), *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, TDK yayınları, Ankara.), Sovetskaya Entsiklopediya Neşriyatı, Moskva.
- NADZHIP, Emir (1971). *Modern Uigur, İzdatel'sva vostoçnoy literaturı*, Moskva.
- OSMANOV, Mirsultan ve Muhammetréhim Sayit (1991), *Qisqıçe Tilşunaslıq Luğiti*, Şıncan Xelq Neşriyatı, Ürümçi.
- ÖZKAN, Mustafa ve SEVİNÇLİ, Veysi (2008), *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, 3F yayınevi, İstanbul.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş (1992), *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (1994), *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, TDK Yayınları, Ankara.
- REHİM, Mehemmet (haz.) (1979), *Uygur Xelq Maqal-Temsilliri*, Şıncan Helq Neşriyatı, Ürümçi. (UXM)
- SADVAQASOV, Ğ., Ş Kibirov. ve H. Vahidov (1960), *Uygur Maqal ve Temsilliri*, Qazaqstan Dölet Gözel Edebiyat Neşriyatı, Alma-Ata. (UM)
- SÉMETOV İ. (1965), “Addiy Cümlide Söz Tertivi”, *Uygur Tili Boyuçe Tekşürüşler* (red. A.T. Kaydarovvd.), İzdatel'sva “Nauka”, Alma-Ata, s.145-158.
- TEKİN, Talat ve Mehmet Ölmez (2003), *Türk Dilleri. Giriş*, Yıldız Yayınları, İstanbul.
- YAKUP, A. vd. (2011), *Hazirgi Uygur Tiliniñ İzohlıq Luğiti*, Şıncan Xelq Neşriyatı, Ürümçi.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007), “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri* (editör: Ahmet B. Ercilasun), Akçağ Yayınları, Ankara, s. 355-427.